tus Sancti ad Filium, non aliud possunt significare quam processionem ex Filio.

c) Hinc etiam Eunomiani aliique Ariani obiiciebant et Patres ipsi quaerunt, si haec omnia non minus vere dicuntur de relatione Spiritus ad Filium, quam de relatione Filii ad Patrem, cur Spiritus Sanctus non sit Filius Filii? Quae quidem vel ipsa quaestio esset absurda, nisi tum haeretici intellexissent tum Patres ratam ac fixam habuissent doctrinam catholicam eo sensu, quod Filius est principium Spiritus Sancti. Id Patres in sua responsione quoque manifestissimum reddunt; neque enim respondent negando suppositum, quod scilicet Filius sit principium Spiritus Sancti; sed immo inculcant, rationem cur Filius Filii non sit, non utique esse ex defectu processionis, « non quod Spiritus non sit ex Deo per Filium, tamquam Verbum Filii et imago Filii » Basil. supra p. 471.; « non genitus, non nomine Filii appellatus, sed tamen ex eadem essentia Patris ac Filii Spiritus Sanctus » Epiphan. Ancor. n. 7. 8.; « Spiritus Sanctus ex Patre per Filium, non tamen filiationis modo » Damasc. ep. ad Iordan. n. 28 (cf. Athanas. ad Serap. I. n. 25.; Gregor. Naz. or. 31. al. 37. n. 7-9): verum huius rei vel nullam aliam rationem dandam esse aiunt, quam quod in Scriptura et universa revelatione procedens Spiritus non dicitur Filius; vel dant rationem, quia non ab uno sed a duobus procedit, Filius autem duorum ne in humanis quidem datur (ut plerumque disputat Augustinus); vel generatim dicunt, quia praeter generationem exstat alius modus processionis, et quia hoc alio non autem modo filiationis procedit Spiritus, ideo non esse nec dici Filium Filii ll. cc.

THESIS XXXVIII.

De sensu ac modo, quo in oppositione adversus Pneumatomachos explicite declarata est Spiritus Sancti processio a Patre.

« Quando Ariani et Semiariani Pneumatomachi affirmabant, Spiritum » Sanctum non procedere a Patre per communicationem essentiae di- » vinae, sed esse creaturam productam a Filio aut per Filium, 1° san- » ctis Ecclesiae Doctoribus sive seorsum singulis sive in Conciliis di- » recte declaranda erat processio a Patre atque neganda ea, quam » haeretici inducebant, productio per Filium; quo utroque capite de- » monstrato non solum non negant processionem a Filio sicut a Patre » per communicationem divinae naturae, sed hanc processionem a Filio » assumunt velut consectarium ab adversariis quoque concedendum. » Quare 2° etiam videtur doctrina Theodori Mopsuesteni et Theodoreti » quoad hoc caput sensu catholico explicanda, ubi in oppositione contra » sensum Macedonianum negant, *Spiritum Sanctum a Filio vel per Fi- » lium existentiam habere.* »

I. Aliquamdiu post Concilium Nicaenum a factione Arianorum expresse negantium divinitatem Filii multi discesserunt, quin tamen fidem catholicam in Concilio definitam amplecti vellent, qui Filium aiebant se confiteri verum Deum, substantia similem Patri (ὁμοιουσιον); consubstantialem (ὁμοουσιον) tamen Patri appellare recusabant. Ex his Semiarianis orti sunt Pneumatomachi a suo duce etiam Macedoniani appellati, qui explicitam et directam impugnationem mysterii SS. Trinitatis transtulerunt ad doctrinam de Spiritu Sancto. Filium concedebant esse ex Patre genitum et ideo esse Deum de Deo; Spiritum Sanctum negabant esse ex Patre processione substantiali, et ideo negabant esse Deum; sed principium Spiritus Sancti docebant esse Filium productione creatrice. Sine ambagibus hanc sententiam iam proposuerat Eusebius. « Solus quidem ipse unus Deus et Pater Domini Nostri Iesu Christi dici queat; Filius vero unigenitus Deus, qui est in sinu Patris; Paracletus autem Spiritus neque Deus neque Filius, quoniam non aeque ac Filius ex Patre genesim accepit; sed est unum aliquod eorum quae per Filium facta sunt, quoniam omnia per ipsum facta sunt et sine ipso factum est nihil » De

eccles. theol. l. III. c. 6. Hanc ipsam haeresim incusant Athanasius, Basilius, Gregorius Nyss. et Nazianzenus ceterique PP. saeculi IV. et V. « Fidem Nicaeae a Patribus definitam simulant se profiteri, re autem vera eam negant pervertentes tesseram *consubstantialis* (το ὁμοουσιον), et iidem blasphemantes in Spiritum Sanctum, dum dicunt, eum creaturam esse et rem factam per Filium productam » (και ποιημα δια του υἱου γεγενησθαι) Athan. ad Iovin. Imp. n. 1. Eadem utique de Spiritu Sancto erat sententia ipsorum Arianorum eo solum discrimine, quod apertis verbis dixerunt « ingeniti creaturam Filium, unigeniti vero Paracletum» (Eunomius apud Basil. l. II. n. 33). Eunomio respondet Basilius inter cetera: « nulla virtus (ἐνεργεια) Filii divisa est a Patre, nec quidquam realitatis inest Filio, quod sit alienum a Patre; omnia enim, ait ipsemet, mea tua sunt et tua mea sunt; quomodo ergo (Eunomius) *causam Spiritus unigenito soli attribuit?* » ib. n. 24. Vide Ambros. de Spir. Sanct. l. I. c. 2; Damasum Pontif. ep. ad Paulin. n. 3. ed. Coustant. p. 511. 518; Philast. haeres. 67. 68.

In hac doctrina haereticorum tria distingui possunt. Nimirum *a*) Spiritus Sanctus non est ex Patre, et ideo non est Deus; *b*) Spiritus Sanctus est a Filio seu, quod pro eodem habent, est per Filium; *c*) est a Filio per creationem. Primum caput haeretici directe et praecipue intendebant; alterum assumebant velut clarum ex Scripturis et ab ipsis Catholicis admissum; sed ut congrueret haeresi, sensu detorto intelligebant de processione Spiritus a Filio per creationem, quod dicimus tertium caput haereseos. Propriae rationi errorum accommodandus erat oppositus modus expositionis et defensionis fidei catholicae. Quod primum et praecipue spectabant Patres in illa controversia, erat demonstratio deitatis Spiritus Sancti, et ideo demonstratio processionis ex substantia Patris. Alterum caput, quod Spiritus est a Filio, ss. Doctores numquam simpliciter negabant; sed immo ex communi hoc principio inferebant, Spiritum quia est ex Filio, esse etiam ex Patre. At sensus, quo catholici Doctores et quo haeretici intelligebant processionem a Filio, diversissimus est. Catholici

in fide divinitatis Spiritus Sancti videbant, processionem a Filio esse non per creationem sed ex substantia Filii, et hanc processionem intelligebant esse aeque ex Patris ac Filii substantia, quae una est; haeretici contra in negatione processionis a Patre excludebant processionem ex substantia Filii, et includebant processionem a Filio per creationem.

Hunc igitur dicimus, ad praesens quod adtinet, fuisse statum quaestionis et modum disputandi contra Pneumatomachos. SS. Patres processionem Spiritus Sancti a Filio (in significatione generica, quod Spiritus est a Filio) semper asserunt ut dogma et principium commune utrique parti (cf. Bessarion. orat. dogm. Hard. Concil. T. IX. p. 343). Inde vero ad expositionem fidei catholicae et confutationem duplicis erroris, quo haeretici docebant Spiritum non esse ex Patre, et esse a Filio per creationem, ss. Doctores progrediuntur tribus modis.

1°. Ex communi principio, quod Spiritus procedit a Filio, inferunt et demonstrant, necessario etiam procedere a Patre, tum ex insito ordine relationum, quia Filius ipse est a Patre, tum ex disserta doctrina Scripturae, quia sicut dicitur Spiritus Filii ita dicitur Spiritus Patris et Spiritus Dei. Haec argumentatio ubivis obvia est apud Patres in illa controversia praecipuos defensores doctrinae catholicae, Athanasium, Basilium, Nyssenum, Cyrillum. Ne testimonia coacervemus, revocentur in memoriam solum ea, quae citavimus in superioribus thesibus. « Patris est Spiritus, qui dictus est Filii, siquidem ipse Filius ait: Spiritus veritatis (i.e. Filii iuxta Athanasium et multos alios Patres), qui a Patre procedit » Athan. ad Serap. ep. 3. n. 1. « Ex Patre procedere dicitur, quia a Verbo quod ex Patre esse conceditur, effulget » id. ad Serap. ep. 1. n. 20. « Dei quidem Verbum Filius est, Verbum autem Filii Spiritus... et cum Verbum sit Filii, proinde Dei (Patris) est » Basil. contra Eunom. V. pag. 304. « Spiritus Sanctus et ex Patre dicitur, et ex Filio esse attestatione confirmatur; si quis enim Spiritum Christi non habet, hic non est eius: igitur Spiritus ex Deo et Dei Spiritus est » Greg. Nyss. serm. III.

in or. domin. « Sicut proprius est Filii Spiritus, naturaliter et in ipso existens et per ipsum procedens, ita et Patris » Cyrill. in Io. p. 910. etc. Porro ut convincant, modum processionis esse per communicationem naturae non per creationem, assumunt praeter processionem Spiritus a Filio principium aliud a Semiarianis concessum, quod Filius procedit a Patre non per creationem, sed ut Deus de Deo. Hoc posito ostendunt ex Scripturis, ordinem Spiritus ad Filium esse eundem qui est Filii ad Patrem, et proinde processionem Spiritus a Filio esse per communicationem naturae; si ergo adversarii confitentur vere Filium esse Deum, Deum etiam fateantur Spiritum Sanctum. Ita Athanas. ep. I. ad Serap. et Basilius l. V. contr. Eunom. (1) et alibi.

In toto hoc disputandi modo Patribus solemni duo animadvertenda sunt maxime opportuna, si quid schismaticorum ingenio intolerabiliter sophistico mederi posset. Primum, quod haeretici supponunt et Patres assumunt ut principium commune et certum penes omnes Christianos, est processio *personae Spiritus Sancti* a Filio, h. e. quod ipsa persona Spiritus a Filio existentiam et esse habet; non autem agitur de donis, de missione, de effectibus Spiritus Sancti ad extra, quae dicantur esse etiam a Filio. Neque dicitur processio etiam a Filio vel ex substantia Filii eo solum sensu, quod (ut schismatici absurdissime dicunt) Spiritus est Filio consubstantialis; hanc enim consubstantialitatem Pneumatomachi negant, Catholici vero ex processione substantiali tamquam ex ratione et causa consubstantialitatem demonstrant, eodem modo quo ex generatione Filii demonstrant eum esse ὁμοούσιον Patri. Alterum animadversione dignissimum est, quod in hac diuturna et gravissima pugna pro fide catholica contra Pneumatomachos processio Spiritus Sancti a Filio assumebatur a Patribus

(1) Ex hoc modo argumentandi aliqui in dubium vocare coeperunt, utrum duo libri postremi IV. et V. contra Eunom. sint genuini foetus Basilii. At Maranus recte monet, hac disputandi ratione non aliud convinci, quam quod Basilius hos libros addidit appendicis instar, in qua praeter Eunomium invalescentes tunc Pneumatomachos Semiarianos prae oculis habuit (Op. s. Basilii T. III. in Vita c. 43. n. 7.).

ut notissima nec indigens demonstratione polemica, quamvis ad abundantiam eam soleant confirmare et illustrare ex locis s. Scripturae. Directe enim demonstrare intendunt processionem a Patre et inde divinitatem Spiritus Sancti, atque ad hanc demonstrationem assumunt processionem Spiritus a Filio ut principium notius et sensu generico concessum ab ipsis adversariis.

2°. Modus alter disputandi is est, ut PP. data quidem opera demonstrent processionem Spiritus Sancti a Patre, de qua directe erat quaestio, simul vero velut inclusam et ex illa facile intelligendam coniungant processionem a Filio. Ad argumentum haereticorum, quod Spiritus Sanctus vel est Filius Dei vel creatura, responsionem audivimus s. Basilii. « Cur Spiritus non dicatur Filius Filii? Non quod non sit *ex Deo per Filium,* sed ne Trinitas putetur multitudo infinita (in qua sint Filii ex Filiis).... Propterea ex Deo esse Apostolus aperte quidem praedicavit, quoniam Spiritum qui ex Deo est, accepimus; et quod per Filium effulsit, manifestum reddidit, *Spiritum Filii ipsum nominando sicut et Dei,* et appellando *mentem Christi sicut Spiritum Dei* » Basil. contr. Eunom. V. p. 305. « Quandoquidem Spiritus Sanctus *procedit ex Patre et Filio,* manifestum est, ipsum *divinae esse essentiae, essentialiter in ipsa et ex ipsa procedentem* » Cyrill. Thesaur. p. 345. Sed huc adferri possent testimonia fere omnia citata, ubi expressam Patrum doctrinam proposuimus.

3°. In eo quem diximus statu quaestionis, praesertim quando scopus Ecclesiae erat non argumentando confutare sed solum directa oppositione doctrinae catholicae errores authentice condemnare, ut in symbolis et definitionibus Conciliorum, nihil opus erat explicita declaratione processionis a Filio; sed imo directa oppositio postulabat solummodo professionem duplicis capitis negati a Pneumatomachis: professionem videlicet processionis ex Patre, et divinitatis Spiritus Sancti. Ita Concilium oecumenicum II. anno 381. adversus Pneumatomachos celebratum professionem symboli Nicaeni « credimus...et in Spiritum Sanctum, » declaravit hac altera formula directe opposita duplici illi errori: « credimus in

Spiritum Sanctum, *Dominum et vivificantem, qui ex Patre procedit, qui cum Patre et Filio simul adoratur et conglorificatur*, qui locutus est per Prophetas, » vel retenta constructione graeca, ut vertit Dionysius Exiguus: « credimus... et in Spiritum Sanctum, Dominum et vivificantem, ex Patre procedentem, cum Patre et Filio adorandum et glorificandum, qui locutus est per sanctos Prophetas » (1).

Patres itaque in hoc symbolo contra primum caput haereticorum, quod Spiritus Sanctus non procedit ex Patre, explicite definiunt dogma: « qui ex Patre procedit. » Duplici alteri capiti, quod Spiritus procedit a Filio et procedit creatus, solum opponunt professionem divinitatis: « in Spiritum Sanctum Dominum, vivificantem, qui cum Patre et Filio simul adoratur; » hoc ipso ergo partem alteram, processionem inquam a Filio, cui nihil contrarium statuunt, suscipiunt ut verissimam, dummodo intelligatur processio quae Deum decet (θεοπρεπως), ut loquitur s. Cyrillus (in Ioan. p. 929). Res est manifesta, si adtendatur ad indolem haereseos, cui symbolum opponitur. Eam descripsi-

(1) Πιστευομεν... και εις το πνευμα το αγιον, το κυριον το ζωποιον το εκ του πατρος εκπορευομενον, το συν πατρι και υιω συμπροσκυνουμενον και συνδοξαζομενον, το λαλησαν δια των προφητων.

Symbolum Constantinopolitanum iam aliquamdiu ante hoc Concilium in Ecclesia catholica in usu fuisse, adeoque a Patribus Concilii non compositum, sed susceptum et approbatum esse, ex s. Epiphanio (Ancor. n. 119. T. II. p. 122. 123.) constare visum est viris doctis Petavio (Incarn. l. XII. c. 18. n. 10), Tillemontio, Hahnio (Bibl. symb. p. 57), cl. Hefele (Hist. Conc. Tom. II. p. 10). Sane Epiphanius l. c. omnino idem symbolum (nisi quod duobus locis addita sunt explicationis causa aliquot verba) recitat velut receptum in s. Dei Ecclesia ut catechumenis tradendum. Ancoratum vero Epiphanius se scripsisse testatur (n. 60. 121) anno X. Valentiniani et Valentis, VI. Gratiani, XC. post tyrannum Diocletianum h. e. anno 373. vel 374., saltem septennio ante Concilium Constantinopolitanum oecumenicum II. Sed ego nondum video, cur istam appendicem symbolorum Epiphanius superstes usque ad annum 403. non potuerit Ancorato addere post Concilium Constantinopolitanum; nam computatio temporis altera quam instituit n. 121, facile intelligi potest de tempore insurgentium haereseon non de tempore, quo edita sint duo symbola, quae recitat unum identicum cum Constantinopolitano, alterum paulo prolixius. Quod vero nuper symbolum Concilio CP. suppositum et spurium esse commenti sunt, absurdum est ita, ut illud commemorasse sufficiat.

mus paulo ante ex Patrum testimoniis, eodemque modo declarat Patriarcha Ioannes Beccus. Interrogatio erat schismaticorum: « cur ss. Patres II. Concilii sacrum symbolum Nicaenum explicantes, divinitatem quidem Spiritus Sancti expresse posuerunt; de processione vero eius dixerunt consona Evangelio: qui ex Patre procedit; et non addiderunt etiam illud *ex Filio?* » Respondet Beccus post alia plura: « verissima causa, cur ss. Patres in processione Spiritus Sancti non addiderunt Filium, illa est, quod quidem haeretici (illi ipsi quippe, contra quos symbolum opponitur) aiebant et sentiebant, Spiritum Sanctum ex solo Filio procedere. (Hunc sensum haereticorum probat deinde Beccus ex testimonio s. Basilii et Iustini Episcopi Siciliae). Igitur haeretici asserebant Spiritum ex Filio et non ex Patre. Sancti vero id, quod negabant haeretici, explicite praedicarunt in symbolo, dicentes: qui ex Patre procedit; nam procedere ex Filio, haeretici concedebant, nec erat in hoc cum ipsis controversia » (Becc. in dictis SS. inter opusc. aurea p. 155. sqq.).

Ceterum in professione processionis ex Patre intellectam fuisse processionem simul ex Filio, ut Pater et Filius spiratione unum sunt, satis constat ex doctrina et testimoniis Patrum, quae adduximus. Immo discimus ex Epiphanio, ipsi symbolo Constantinopolitano uberiorem explanationem in multis Ecclesiis orientis addi consuevisse, in qua explicita mentio fieret, quod Spiritus Sanctus sicut procedit ex Patre, ita credendus sit etiam esse ex Filio. Post expositam enim symboli formulam, quam eandem esse diximus cum Constantinopolitana, Epiphanius adfert aliam paulo explicatiorem (cf. Tract. de Incarnatione th. XVII.), de qua ita loquitur. « Vos (in Ecclesia Suedrorum Pamphiliae) et nos et omnes orthodoxi Episcopi et summatim tota sancta Ecclesia catholica adversus ingruentes haereses consentanee cum fide illorum ss. Patrum (Nicaenos intelligit) paulo ante exposita, ita iniungimus praesertim ad sanctum lavacrum accedentibus, ut profiteantur et dicant: Credimus in unum Deum » etc. In hoc iam symbolo professio Constantinopolitana de Spiritu Sancto ita declaratur: « et in

Spiritum Sanctum credimus, qui locutus est in lege, et praedicavit in prophetis, et descendit ad Iordanem, loquitur in Apostolis, habitat in Sanctis. Ita vero in ipsum credimus, quod scilicet est Spiritus Sanctus, Spiritus Dei, Spiritus perfectus, Spiritus Paracletus, increatus, *qui ex Patre procedit, et accipit atque esse creditur ex Filio* » (1) Ancorat. n. 121. p. 124. Quo sensu Spiritus dicatur accipere ex Filio iuxta Io. XVI. 14. 15. declarat alterum incisum : *ex Filio esse creditur* ἐκ του υἱου πιστευομενον. Hic igitur in symbolo quod saec. IV. in oriente institutioni catechumenorum et confirmationi fidelium adversus artes haereticorum destinatum erat et in multis Ecclesiis usurpatum, habemus expressam declarationem : Spiritus procedit ex Patre, et ex Filio esse creditur fide revelata et ab omnibus profitenda. Insuper professio haec est in symbolo, quod exhibetur velut uberior et sine controversiis recepta explanatio formulae simplicioris : qui ex Patre procedit ; in hac ergo ipsa tam Pastores quam fideles processionem ex Filio non exclusam sed inclusam intelligebant et disserte profitebantur.

II. Expositâ iam indole controversiae et secundum hanc considerato modo disputandi ss. Patrum adversus Pneumatomachos, locus hic proprius esse videtur examinandi, utrum et quo sensu aetate vigentis illius haereseos scriptores aliqui ecclesiastici negaverint, Spiritum Sanctum procedere aut esse ex Filio. Usque ad VIII. saeculum nullum est vestigium talis negationis in monumento aliquo, quod non aliunde tam a Photianis quam a Catholicis haberi debeat pro haeretico vel suspecto. Nominantur tamen qui primi negaverint processionem a Filio, Theodorus Mopsuestenus huiusque discipuli Nestorius et Theodoretus, quando hic contra s. Cyrillum causae Nestorii patrocinabatur. Possemus sane sine dispendio haec prima initia hosque natales haeresi Photianae concedere ; neque enim auctoritate homi-

(1) Ὁυτως δε πιστευομεν ἐν αὐτῳ, ὁτι ἐστι πνευμα ἁγιον, πνευμα θεου... ἐκ του πατρος ἐκπορευομενον, και ἐκ του υἱου λαμβανομενον και πιστευομενον. Illud ἐκ του υἱου λαμβανομενον (al. λαμβανοντα quod coniicio corruptum pro λαμβανον τε) est ex Io. XVI. 14. 15. ἐκ του ἐμου ληψεται... ἐκ του ἐμου λαμβανει (cf. th. XXXII.).

num, quorum vel nomina ipsa vel saltem scripta totius Ecclesiae anathemate infamata sunt, neque ex silentio Ecclesiae cum primum talis negatio audita est, infirmabitur umquam communis sensus et consensus, qui tum illo ipso tempore tum antecedente ac subsequente aetate ex universo modo loquendi et disputandi ss. Patrum de relatione Spiritus Sancti ad Filium sicut ad Patrem manifestissime constat. Silentium Ecclesiae in hypothesi qua loquimur, ad hoc unum revocaretur, quod dum tota attentio et contentio Patrum et Conciliorum unice dirigebatur ad proscribendam haeresim negantem Verbi incarnationem et unitatem hypostaticam Dei hominis, obiter iniectus error in alio omnino dogmate, de quo nulla adhuc audita fuerat controversia et ideo nulla specialis instituta inquisitio, tunc a Patribus transmissus esset sine directa oppugnatione et explicita damnatione, ne attentio ab obiecto principe, quod adversarii maxime voluissent, ad aliud diverteretur. Non igitur necessitas aliqua ad defensionem catholicae doctrinae seu ratio dogmatica, sed eruenda veritas in historia dogmatum seu potius haereseon nos inducit ad examinandum sensum, quo tres illi seu potius duo scriptores saeculi V. negaverint, Spiritum Sanctum procedere ex Filio seu per Filium. Quoniam tamen viri gravissimi iique multi omnino opinantur, Theodorum et consequenter Nestorium ac Theodoretum (saltem quamdiu Nestorio favebat) praeformasse istam haeresim, quam deinde Photius in sua factione diffudit et obfirmavit, omnia quae in hac parte historiae theologicae dicturi sumus, per modum quaestionis examini ac arbitrio lectorum subiecta volumus.

1° Theodori et Nestorii (1) fuisse hanc sententiam, non

(1) Quando Cyrillus ad demonstrandam unitatem hypostaseos Christi Dei hominis Nestorio opposuit anathematismum IX., quod « unus est Dominus Noster Iesus Christus.... et proprius eius Spiritus Sanctus, per quem signa operatus est, » Nestorius non negabat Spiritum Sanctum proprium Dei Verbi, sed pro sua haeresi dividente Christum in duas personas, Deum et hominem seorsum, negavit Spiritum Sanctum proprium Iesu hominis per se subsistentis: « per Spiritus Sancti mediationem, inquit, habuit eam, quae est ad Deum Verbum ab ipsa con-

aliunde eruitur quam ex symbolo, quod a Charisio presbytero delatum ad Concilium Ephesinum ab hoc ipso et ab aliis deinceps Conciliis ac Patribus damnatum est nominatim ob haeresim Nestorianam de Verbi incarnatione in eo comprehensam. Professio ista Theodorum habuit auctorem, a Nestorio vero eiusque sectatoribus usurpabatur ad suam haeresim propagandam, de qua re satis diximus in Tract. de Incarnat. th. XXIV.

Porro in prima parte symboli, quae agens de Trinitate ad quaestionem praesentem pertinet, contextus ita habet. Primum brevis est expositio fidei de Patre et Filio omnino orthodoxa; tum sequitur multo prolixior et manifesto polemica declaratio de Spiritu Sancto in hunc modum. « Et in Spiritum Sanctum (credimus), qui est ex Dei substantia, non tamen est Filius; est vero Deus existens essentia, utpote qui est eiusdem essentiae, cuius est Deus et Pater, ex quo secundum essentiam est; nos enim, inquit (Apostolus), non spiritum mundi accepimus sed Spiritum qui ex Deo est, separans (Apostolus) illum ab universa creatura, Deoque coniungens, *ex quo secundum essentiam est peculiari sibi ratione et diversa ab omnibus creaturis, quas non secundum essentiam sed causalitate creationis ex Deo esse credimus; et neque Filium eum credimus, neque per Filium existentiam accepisse* (1). Profitemur autem Patrem perfectum persona, et Filium similiter, parique modo Spiritum Sanctum (2), retentâ doctrinâ pietatis, ut Patrem et Filium

ceptione coniunctionem (forma servi per se subsistens, vid. Tract. de Incarnat. th. XXI.), per quam (mediationem) curationes exercuit, et ex qua fugandorum spirituum eveniebat esse potestatem. » Hoc est totum quod in suo anathematismo IX. haereticus opposuit illi doctrinae Cyrilli (Marii Mercatoris Opp. T. II. p. 121).

(1) Καὶ εἰς τὸ πνεῦμα δὲ τὸ ἅγιον, ἐκ τῆς θεοῦ τυγχάνον οὐσίας, οὐχ υἱόν, θεὸν δὲ ὄντα τῇ οὐσίᾳ, ὡς ἐκείνης ὂν τῆς οὐσίας, ὥσπερ ἐστὶν ὁ θεὸς καὶ πατήρ, ἐξ οὗπερ κατ' οὐσίαν ἐστίν. ἡμεῖς γάρ, φησίν, οὐ τὸ πνεῦμα ἐλαβομεν τοῦ κοσμου ἀλλα τὸ πνεῦμα τὸ ἐκ θεοῦ, τῆς μεν κτισεως ἀποχωρισας ἁπασης, θεῳ δε συναψας, ἐξ οὗπερ κατ' οὐσιαν ἐστιν ἰδιαζοντι λογῳ παρα πασαν την κτισιν, ἣν οὐ κατ' οὐσιαν ἀλλ' αἰτιᾳ δημιουργιας ἐκ θεοῦ νομιζομεν εἶναι, και οὔτε υἱον νομιζομεν εἶναι οὔτε δια υἱου την ὑπαρξιν εἰληφος.

(2) Nulla hic causa suspicandi Sabellianismum cum auctore libri a Facundo Herm. impugnati (vide Facund. l. III. c. 5.)

pariterque Spiritum Sanctum non tres aliquas differentes essentias credamus, sed unam identitate deitatis agnoscendam » (Conc. Mansi T. IV. p. 1348).

In hac expositione nemo non videt, auctorem symboli ob oculos habuisse et directe oppugnare doctrinam Pneumatomachorum illius aetatis. Negabant illi, ut paulo ante ostendimus, processionem Spiritus Sancti ex Patre, et ideo simul negabant eius divinitatem; hoc ergo caput utrumque sicut ss. Patres vindicaverant, ita et Theodorus in primis proponit et maxime urget. Immo ne de scopo symboli in hac parte dubium ullum supersit, evidenter in eo spectatur ipse proprius ac peculiaris modus argumentandi Pneumatomachorum. Vidimus hunc modum peculiaris sophismatis a s. Basilio descriptum. Spiritus Sanctus, aiebant, si est ex substantia Dei, eo ipso est Filius; si vero, ut ipsi Catholici fatentur, non est Filius, remanet ut sit creatura. Huic ipsi dilemmati symbolum, de quo agimus, opponit doctrinam catholicam sententiis et paene verbis iisdem, quibus Basilius contr. Eunom. l. V. l. c. Gregorius Naz. or. 31. (al. 37.) n. 7-11. aliique usi sunt. Alterum modum peculiarem argumentandi, cui Origenes occasionem praebuit (supra p. 489), deducebant illi haeretici ex verbis Io. I. 3: « omnia per ipsum facta sunt, » inter quae omnia comprehensum aiebant etiam Spiritum Sanctum. Ita referunt Basilius contra Eunom. V. p. 308., Ambrosius, Philastrius, Damasus locis citatis initio huius theseos. Exemplum huius argumentationis habes penes Eusebium loco, quem ibidem citavimus. Spiritum Sanctum itaque, dicebant, sicut cetera omnia creata a Filio et per Filium existentiam accepisse. Iam vero qui huic propositioni simpliciter contradictoriam statuit: Spiritus Sanctus non accepit existentiam per Filium; is non iam universim negat processionem Spiritus ex Filio, sed solum negat acceptionem existentiae in sensu adversariorum, h. e. productionem per creationem. Cum igitur haec prima pars symboli, maxime vero professio de Spiritu Sancto ex tota sua conformatione et ex peculiari modo enuntiationum evidenter spectet haeresim Eunomianam et Semiarianam, eique directe opponatur; nulla est ratio, cur in-

cisum hoc ultimum aliter intelligatur quam ut contradictorium haeresi, contra quam dirigitur; adeoque ut negans existentiae acceptionem modo, quo Pneumatomachi eam affirmabant, non autem illo sensu quo Patres omnes huius aetatis in eadem hac controversia contra haereticos processionem Spiritus Sancti a Filio supponebant et dissertissime docebant. Non sine ratione igitur Emmanuel Calecas (Bibl. Max. PP. T. XXVI. p. 409.) in hoc capite de Spiritu Sancto orthodoxum censuit istud symbolum, cuius ipse auctorem Nestorium putavit; nec nisi neglecto statu quaestionis et modo disputandi contra Pneumatomachos saec. IV. et V. Patribus communissimo Garnerius potuit Calecae interpretationem dicere violentam (Opp. Marii Mercatoris T. II. p. 256.)

Theodorum, quem alibi (in Tract. de Incarnat. th. XXIV.) certissime huius symboli auctorem esse demonstravimus, in doctrina de processione Spiritus Sancti a Filio orthodoxum fuisse, nunc post edita eius commentaria in epp. Pauli liquido constare sentit et contendit Card. Mai, quamvis ipse symbolum de quo agimus, in hac ipsa doctrina censeat haereticum esse et ideo Theodoro abiudicandum (Card. Mai Spicileg. Roman. T. IV. p. 525.). Ad Rom. VIII. 11. ita commentatur Theodorus. « Si quis Spiritum Christi non habet, hic non est eius.... quod si Spiritus eius qui suscitavit Iesum a mortuis, habitat in vobis... Prius dicens (Apostolus) *Spiritum Christi*, rursum dicit: *Spiritus suscitantis Christum* habitat in vobis, *progrediens a Christo ad Patrem*, non aliud quam hoc manifeste docens, *quod ex Filio etiam Spiritus non alienus a paterna deitate est* (1); et quibus (Filio et Spiritui Filii) *una est virtus*, his omnino etiam essentia cum Patre coaeterna est. Congruenter enim vero ait, inhabitante Spiritu Sancto et mortificato peccato proposita esse certantibus praemia, quorum primum et maximum fuerit resurrectio a mortuis. » Non quidem affirmo,

(1) Προειπων πνευμα Χριστου, παλιν φησι το πνευμα του εγειραντος Χριστον οικει εν υμιν, αναγαγων απο του Χριστου επι τον πατερα, ουδεν ετερον αλλ' ή σαφως διδασκων, ότι εκ του υιου και το πνευμα ουκ αλλοτριον της πατρικης θεοτητος εστι.

his verbis immediate et disserte enuntiari: *ex Filio est Spiritus*, quamvis Eminentissimus editor ita locum intellexisse videatur, cum hanc subiicit notam: « animadverte testimonium satis, ut spero, evidens de processione Spiritus Sancti a Filio, praesertim si conferatur aliud Nysseni a me editum Script. Vet. T. VII. p. 6. » Sed ad confutandos Pneumatomachos, quorum doctrinam ex superioribus novimus, ita argumentatur Theodorus: Paulus docet, Spiritum Filii hoc ipso, quod est Filii, esse etiam Spiritum Patris (*progrediens a Christo ad Patrem*). At Spiritus est Filii, quia est *a Filio*, ut concedunt et contendunt Pneumatomachi; est autem a Filio ita, ut sit *una virtus*, et proinde *una essentia*, quod probatur quia Spiritus inhabitat iustis, et est causa remissionis peccati et gloriosae resurrectionis. Iam vero Paulus docet, eodem modo esse *Spiritum Patris*, quo est *Spiritus Filii*. Ergo sicut est Filii, quia est *a Filio in unitate virtutis et essentiae*, ita est *a Patre in unitate virtutis et essentiae*, cum alioquin concedentibus adversariis Pneumatomachis una sit virtus et essentia Patris ac Filii. Igitur spectata doctrina, quam Theodorus impugnat, sensus verborum: « Paulus manifesto docet, quod *ex Filio etiam Spiritus non est alienus a deitate paterna*, » ultimatim revocatur ad hunc: *ex Filio qui non est alienus a deitate paterna et cuius est Spiritus, habet Spiritus, ut etiam ipse non sit alienus a deitate paterna*, ότι εκ του υιου και το πνευμα ουκ αλλοτριον της πατρικης θεοτητος εστι. Hoc eodem modo vidimus superius (p. 553. 554), etiam ss. Patres illius aetatis assumere processionem a Filio ut argumentum, quo demonstrent contra Pneumatomachos processionem a Patre et divinitatem Spiritus Sancti. Merito itaque Card. Mai ex hoc loco potuit inferre consensum Theodori cum Patribus pugnantibus adversus Pneumatomachos. Non tamen dissimulo, ab hac sive Emi Maii sive nostra interpretatione dissentire alios, inter quos est Em. Card. Hergenroether (*Photius* T. I. p. 687.).

2°. In eundem sensum intelligi posse videtur Theodoretus. Locus qui proferri solet, ut ostendatur, processionem Spiritus Sancti ex Filio simpliciter a Theodoreto fuisse

negatam, exstat in eius oppugnatione anathematismorum Cyrilli ad anath. IX. Cum s. Cyrillus ibi dixisset, Spiritum Sanctum esse *Spiritum proprium Iesu Christi*, Theodoretus, sane inique et sophistice agens in tota illa impugnatione, suspicionem iniecit, utrum Cyrillus forte sensu Macedoniano Spiritum dixerit *proprium Filii*, quod scilicet non a Patre sed a Filio tantummodo esset, idque ita, ut non esset eiusdem essentiae cum Patre et Filio. Indicat hanc suam iniquissimam opinionem seu potius calumniam Theodoretus ipsemet in ep. ad monasteria contra Cyrillum (quae recitata est in synodo V. Act. V.), ubi agens de illo anathematismo IX. Cyrilli ait: « blasphemat vero et Sanctum Spiritum, *non ex Patre ipsum procedere dicens* secundum Domini vocem, sed ex Filio esse; iste *Apollinarii seminum fructus est* (1), *appropinquat vero Macedonii malignae culturae* » Auctuar. Garnerii Opp. Theodoreti T. V. p. 62. Hac iam suspicione praestructa anathematismum IX. ita impugnat: « siquidem Spiritum proprium Filii ut eiusdem cum eo naturae et ex Patre procedentem dixit, simul confitebimur et tamquam piam suscipiemus vocem; si vero, tamquam *ex Filio aut per Filium existentiam habeat* (2),

(1) In doctrina de incarnatione saepe Nestorius et eius fautores Cyrillum accusabant Apollinarianae haereseos, quasi negasset duas Christi naturas; hic vero videtur Theodoretus indicare errorem Apollinarii de Spiritu Sancto, et in eiusdem suspicionem vocare Cyrillum. Apollinarius diversis temporibus diversa docuit; ad rem praesentem memorat Gregor. Naz. (ep. I. ad Cledon. T. II. n. 92.) eius librum, in quo « ex magno, maiori et maximo Trinitatem constituit quasi splendore, radio, et sole; Spiritu Sancto, Filio et Patre. » Quae quidem coinciderent cum haeresi Ariana. Theodoretus ipse narrat (Hist. Eccl. l. V. c. 3.): « Apollinarius Laodicenus de divina natura perverse ratiocinatus est, quosdam in ea dignitatum gradus constituens. »

(2) Εἰ δε ὡς ἐξ υἱου ἡ δι' υἱου την ὑπαρξιν ἐχον, ὡς βλασφημον τουτο και ὡς δυσσεβες ἀποῤῥιψομεν.

Unus ex defensoribus « trium capitulorum » et proinde etiam lucubrationum Theodoreti contra Cyrillum, Rusticus diaconus, qui ab avunculo suo Vigilio Pontifice anathemate perculsus tandem in schisma incidit, verba citata Theodoreti fortasse intellexit simpliciter velut negationem processionis Spiritus Sancti a Filio. Unde in acri illa concertatione de « tribus capitulis » studio partium incensus ipse inter

hoc ut blasphemum et impium reiiciemus. Credimus enim Domino dicenti: Spiritus qui ex Patre procedit, et sacratissimo Paulo dicenti similiter: nos autem..... accepimus Spiritum qui ex Deo est » (Opp. T. IV. p. 718.). Videlicet blasphemum erit, si negetur Spiritus procedere ex Patre,

omnes Latinos unicus a viris doctis putatur dubitasse de processione Spiritus Sancti a Filio (Petav. l. VII. c. 8. n. 7; Lequien Damascen. dissert. I. n. 4.). Fateor me adduci non posse, ut haec credam de latino scriptore eruditissimo quantumvis schismatico saeculi VI, cuiusmodi fuit Rusticus diaconus Ecclesiae Romanae. Quomodo enim in dissertissima doctrina omnium Patrum et in consensu universali Ecclesiae praesertim latinae illa aetate dicere potuit, sibi de processione ipsa nondum constare? Verba autem Rustici alium sensum non solum patiuntur, sed omnino praeseferre videntur. « Quidam antiquorum, inquit, et hoc proprietatibus (personarum) adiecerunt, quia sicut Spiritus cum Patre Filium sempiterne non genuit, *sic nec procedit Spiritus a Filio, sicut a Patre*. Ego vero quia Spiritus quidem Filium non genuit sempiterne, confitcor, nec enim duos dicimus Patres; utrum vero a Filio *eodem modo, quo a Patre, procedat*, nondum perfecte habeo satisfactum. Quoniam vero ad id, quod nunc quaeritur, nihil attinet, signandum quidem est sed transeundum » Rust. contr. Acephal. (Galland. T. XII. p. 69.) Nullus umquam « antiquorum proprietatibus personarum adiecit, » quod Spiritus simpliciter non procedat a Filio, neque id Rusticus dicit; sed utique quamplurimi de characteribus personarum ita loquuntur, ut *de modo processionis* Rustico potuerit nondum perfecte esse satisfactum; utrum scilicet Spiritus *eodem modo* procedat a Filio, quo a Patre. Dixerant Basilius et Nyssenus, proprietatem esse Filii, quod ipse solus procedit μονογενως, ab una scilicet persona; proprietatem esse Spiritus, quod per Filium effulget ex Patre; item quod Spiritus est a Patre non προσεχως (proxime) sed per Filium, qui est proxime a primo, et esse ex Patre interposito Filio (μεσιτειᾳ του υἱου); dixerat Augustinus, Spiritum *principaliter* esse ex Patre, licet sit etiam ex Filio; dixerant plures, solum Patrem esse principium primordiale (προκαταρκτικην αἰτιαν) et fontem Trinitatis; dixerant plerique, Spiritum esse ex Patre per Filium. (De his satis dictum est in superioribus, cf. Petav. l. VII. cc. 6. 11.). Quae quidem omnia non aliud sibi volunt, quam quod sicut natura ita vis spiratrix a Patre communicatur Filio; sicque Spiritus Sanctus non nisi supposita generatione Filii procedit a Patre Filioque. Sunt tamen sententiae illae antiquorum huiusmodi, quae nullum quidem dubium relinquebant de processione Spiritus a Filio, sed maiori inquisitione dignae Rustico videri poterant, utrum in iis dicatur Spiritus procedere « a Filio eodem modo, quo a Patre. »

et si dicatur a Filio aut per Filium creatione habere existentiam, quod utrumque pertinet « ad Macedonii malignam culturam. » Alibi distinctius ait Theodoretus : « secundum execrandos haereticos Spiritus Sanctus ex Deo *per Filium creatus est* » δια του υίου δεδημιουργηται (in Rom. VIII. 11.).

Ita etiam s. Cyrillus intellexit Theodoreti calumniam. In apologia enim huius anathematismi scripta contra Theodoretum, in primis quidem insistit dogmati, de quo directe agebatur, quod una hypostasis est Iesus Christus Deus et homo; huius proprius est Spiritus Sanctus, per quem tamquam per suam non per alienam virtutem perfecit miracula. Tum vero *a*) indignabundus reiicit calumniam, quasi ipse umquam putasset *Spiritum Sanctum non consubstantialem Patri et Filio* : « nam quod S. Trinitas est consubstantialis, uniusque virtutis et operationis, non per vestrum demum sermonem didicimus, sed plenissime edocti sumus ex divinitus inspirata Scriptura. » *b*) Contra alteram calumniam, quasi suspectus ipse esset cum Macedonianis *de negata processione Spiritus Sancti a Patre*, quando dixit in anathematismo Spiritum Sanctum proprium Filii Iesu Christi, respondet : « proprius est ipsius (Iesu Christi Filii) Spiritus Sanctus sicut utique etiam Dei ac Patris ; operatur enim per Spiritum sicut Pater ita et ipse (Io. X. 32.; XIV. 10.; Matt. XII. 28.).... operationem per Spiritum ad se et ad Patrem referens propter identitatem essentiae » (Mansi T. V. p. 58.). Cyrillus igitur in verbis illis Theodoreti : « Spiritum *ex Filio aut per Filium existentiam habere*, ut blasphemum reiicimus, » non aliud intellexit, quam quod sibi strueretur calumnia, quasi cum Macedonianis Spiritum Sanctum dixisset creatum a Filio, atque ita cum iisdem haereticis negasset Spiritum consubstantialem Patri et procedentem ex substantia Patris ; non autem verba Theodoreti intellexit ita, quasi is communem omnium Patrum illius et antecedentis aetatis doctrinam de processione Spiritus ex Filio et per Filium dixisset blasphemam.

Ex his autem nunc obiter fiat iudicium de intolerabili sophismate schismaticorum, qui dicunt, Cyrillum monitu Theodoreti a sententia de processione Spiritus Sancti ex

Filio discessisse. Ut nihil dicam de eo, quod s. Pater in operibus scriptis post calumnias Theodoreti dissertissime profitetur processionem a Patre Filioque (vide Lequien Damascenic. dissert. I. n. 5. 6.); inspiciatur sola apologia anathematismi. Dixerat Spiritum Sanctum *proprium Filii;* Theodoretus movet suspicionem, ne forte id dixerit sensu accedente ad « Macedonii malignam culturam, » quod scilicet Spiritus procedat a solo Filio, et non sit consubstantialis Patri et Filio. Cyrillus in apologia reiicit primum calumniam negatae consubstantialitatis ; tum inter pauca commata quinquies repetit, quod dixerat in anathematismo, Spiritum Sanctum esse *proprium Iesu Christi Filii Dei;* sed ad repellendam suspicionem, quasi putaret illum a solo Filio procedere, addit, *eodem modo esse Spiritum proprium Filii sicut est proprius Patris.* Ubi evidenter supponit, etiam ab adversario illud *esse proprium* intelligi relative dictum ratione processionis. Quod ad abundantiam Cyrillus adhuc ipse disserte declaravit. Post apologiam contra Theodoretum scriptam ante Concilium Ephesinum (vid. Garnerium in Opp. Marii Mercatoris T. II. p. 132.), in Concilio ipso postulantibus Patribus suos anathematismos exposuit. Iam ibi, quod anath. IX. dixerat, Iesum Christum Filium *Dei per Spiritum Sanctum proprium* divina signa (miracula) patrasse, ita explicat : « unigenitum Dei Verbum homo factum etiam sic mansit Deus, estque omnia quae Pater, eo solo excepto, quod est esse Patrem ; et *Spiritum Sanctum qui ex ipso est et ei essentialiter immanet, habens proprium* divina signa operabatur » (1). Spiritum itaque, ait Cyrillus, *esse proprium Filii, quia ex ipso est processione immanente* et communicatione essentiae. Id vero inde probat, quod Filius omnia habet communia cum Patre excepta sola formali ratione paternitatis; est ergo Spiritus Sanctus ex Filio sicut ex Patre, quatenus Patris et Filii una communis est virtus spirandi.

(1) Ἄνθρωπος γεγονως ὁ μονογενης του θεου λογος ἀπομεμενηκε και ουτω θεος, παντα ὑπαρχων ὁσα και ὁ πατηρ, διχα μονου εἰναι πατηρ, και ἰδιον ἐχων το ἐξ αὐτου και ουσιωδως ἐμπεφυκος αὐτῳ πνευμα ἁγιον εἰργαζετο τας θεοσημιας.

Quamvis vero is, quem ostendimus, videatur esse sensus Theodori et Theodoreti, non ideo negamus modum eorum loquendi hac in re esse obscurum, ex quo appareat, in eorum mente nondum fuisse claram et distinctam notionem processionis Spiritus Sancti a Filio sicut a Patre, quatenus Pater et Filius unum sunt spiratione. Hic tamen defectus profundioris intelligentiae dogmatis multum differt ab eius explicita negatione, et pro ea aetate, ubi nulla adhuc subtilior polemica inquisitio fuerat necessaria, excusari posset. At simul manifestum est, quantopere hisce hominibus eruditis quidem, sed in aliis certe capitibus ingenio nimis praefidenti a sana doctrina deviis, praestiterint ss. Doctores secura ac limpida fide et explicatione intimorum penetralium mysterii SS. Trinitatis in relatione Spiritus Sancti ad Patrem et Filium, Athanasius, inquam, Basilius, Nyssenus, Epiphanius, Cyrillus, ut nihil dicam de Patribus latinis, Hilario, Augustino, Leone, Fulgentio et ceteris deinceps.

THESIS XXXIX.

De oppositis argumentis Photianorum.

« Photiani pro sua doctrina, qua negant Filium cum Patre esse » unum principium Spiritus Sancti, nullum omnino habent sive Scriptu- » rae sive Traditionis testimonium. Quatenus vero doctrinam penes Pa- » tres tam graecos quam latinos universalem eludere conantur, mani- » festis cavillationibus utuntur. »

In hac thesi examinamus fundamenta, quibus schismatici suum dogma confirmare nituntur, ut in comparatione cum veritate quam hucusque demonstravimus, non solum eorum infirmitas intelligatur, sed ex ipsa omnimoda inanitate et sophistica indole argumentorum, ad quae se illi recipiunt, doctrinae catholicae lux maior accedat. Duplex ex ipsa rei natura esse deberet argumentorum classis; postulantur argumenta, quae possumus dicere alia *positiva* et directa, alia *polemica*. Primo enim eis suum dogma per se et absolute demonstrandum esset in revelatione contentum; deinde demonstrandum esset comparate cum doctrina Ecclesiae catholicae, h. e. solvenda eis essent argumenta, quibus doctrinam catholicam ostendimus in universa praedicatione ecclesiastica comprehensam. Revera schismaticorum velitationes ad hunc duplicem ordinem revocari possunt. Primum ergo dicemus de argumentis positivis, quibus utuntur vel uti possunt ad demonstrationem sui dogmatis, tum de impugnatione polemica, qua impetunt Catholicorum fundamenta.

I. Doctrina de qua quaeritur, potest spectari dupliciter: *a*) quod Spiritus Sanctus procedit ex Patre; *b*) quod procedit ex Patre solo ad exclusionem Filii ita, ut non procedat ex Patre et Filio, quatenus virtute et actu spirationis unum sint. De illo priori controversia erat cum Pneumatomachis Arianis et Semiarianis, illudque ex Scripturis, ex definitionibus Conciliorum, ex constanti et universali doctrina totius antiquitatis christianae, ex intima oeconomia Trinitatis, ut ea in revelatione proponitur, manifestissimum est. Non igitur hac affirmatione, quod Spiritus Sanctus a Patre procedit, continetur doctrina, quam Catholici negent et quae schismaticis defendenda sit velut dogma sibi speciale, quo discrepent a Catholicis; sed doctrina, qua Catholicis opponuntur, et quam suis argumentis contra Catholicos defendere conantur, longe est alia, ea scilicet quae enuntiatur in altero capite, *quod Spiritus Sanctus procedat a Patre ita, ut non procedat simul a Filio*. Quamdiu ergo solum demonstrant affirmationem, Spiritum Sanctum procedere a Patre, argumenta eorum sunt invicta et omnibus Catholicis communia adversus Pneumatomachos; sed nihil omnino pertinent ad ostendendam veritatem doctrinae, cuius ipsi defensionem contra Catholicos susceperunt. Eodem fere modo Ariani et Sabelliani demonstrabant evidenter ex Scripturis, unum esse Deum, et Patrem esse hunc unum verum Deum; at non haec affirmatio erat, qua discrepabant a Catholicis, sed demonstrandum fuisset Arianis quidem, Patrem esse unum verum Deum ita, ut Filius non sit idem unus verus Deus; Sabellianis autem, Patrem esse unum verum Deum ita, ut Filius hoc ipso quod naturâ non distinguitur, neque hypostasi distinguatur a Patre.